

Βαγγέλη Π. Λιάπη

ΛΑΪΚΑ ΕΘΙΜΑ
και ΔΟΞΑΣΙΕΣ στην ΕΛΕΥΣΙΝΑ

ΔΗΜΟΣ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΑΙΣΧΥΛΕΙΩΝ '98

1

Η Ελευσίνα είναι μια πόλη εξίσου αρχαία και σύγχρονη. Παρ' όλα τα δεινά της δεν έχει χάσει την αθωότητα της κάτω απ' το επίμονο φως των αρχαιογνωστών κι έχει κρατήσει καλά κρυμμένα τα πανάρχαια μυστικά της, της ακμής της και της ερήμωσής της.

Η σημερινή πολυμορφία της οφείλεται σ' αυτόν το χρονολογικό συγκερασμό, στην πληθυσμιακή της ποικιλότητα, στον ανεξιχνίαστο χαρακτήρα της, και στη μακραίωνα σιωπή της.

Η Ελευσίνα εμπνέει έναν πνευματικό έρωτα, όχι τόσο για ό,τι υπήρξε, όσο για ό,τι υπόσχεται το ίδιο της το όνομα. Θα προσπαθήσουμε να τεκμηριώσουμε τα ίχνη ενός τέτοιου έρωτα χωρίς να διαφεύσουμε την ανεκπλήρωτη ελπίδα που αυτός γεννά στις ψυχές των ανθρώπων.

Με την προσπάθεια που ξεκινάμε, θέλουμε να μελετήσουμε και να περισώσουμε την πολυμορφία και την πολύτιμη απροσδιοριστία της πόλης μας. Να αποτυπώσουμε ό,τι χάνεται και να αποτιμήσουμε ό,τι μας κληροδότησαν το ιστορικό παρελθόν και οι μεγάλοι δημιουργοί του. Με μνήμη κι ευαισθησία. Με Λογισμό κι Αγάπη.

Πιστεύουμε ότι όπως τα ονόματα και οι σκέψεις όσων έγραψαν για την Ελευσίνα "στεγάζονται" στα κείμενα που ακολουθούν έτσι μπορούν να συστεγαστούν και οι άνθρωποι που αγαπούν την Ελευσίνα σ' ένα "ΣΠΙΤΙ" Μελετών και εκδόσεων γύρω από την πόλη μας.

Ο Δήμαρχος Ελευσίνος
και Πρόεδρος της Επιτροπής Διοργάνωσης
των "Αισχυλείων '98"
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ

Στοιχειοθετήθηκε και τυπώθηκε τον Ιούλιο 1998
από την "ΔΕΡΒΗΣ Α.Ε." σε 1.000 αντίτυπα
για λογαριασμό
του Δήμου Ελευσίνος - Επιτροπής Διοργάνωσης ΑΙΣΧΥΛΕΙΩΝ '98.
Μακέτα εξωφύλλου: Δημήτρης Φραγκουλάκης
Διάθεση: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ελευσίνος
Παγκάλου 52 Ελευσίνα, Τ.Κ. 192 00
Τηλ. 5548.997

Πρόλογος

Στις πρωτόγονες κοινωνίες η κοινωνική οργάνωση διέπεται από κανόνες, όπου η ομοιόμορφη εφαρμογή, τους δίνει το χαρακτήρα συνηθειών, ίσως μάλιστα και κανόνων συμπεριφοράς (δικαίου).

Ο εθιμικός κώδικας καλύπτει ολόκληρο τον κοινωνικό και ηθικό βίο. Τηρείται μια πειθαρχία που έχει γίνει εσωτερική, φτάνει δε πολλές φορές μέχρι το σημείο θρησκευτικού φανατισμού.

Εκ των προτέρων αποκλείεται κάθε νεοτερισμός, το δε απαραβίαστο εξασφαλίζει την αντοχή στο χρόνο.

Η ακριβής τήρηση θεωρείται νομιμοφροσύνη, η δε παραβίαση, ή μη τήρηση των κανόνων κοινωνική αταξία και ύβρη, ικανοποιείται δε το κοινό αίσθημα, μόνο όταν ο άτακτος και υβριστής εγκαταλείψει δια παντός το κοινωνικό του περιβάλλον.

Ο θρησκευτικός και μαγικός κόσμος καλύπτουν όλο σχεδόν το κοινωνικό φάσμα.

Η τεχνολογική επιστήμη, η εκμηδένιση των αποστάσεων, η επικοινωνία μεταξύ των λαών, ο γιγαντισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων και ο αλόγιστος καταναλωτισμός, έχουν δημιουργήσει ένα νέο κόσμο που κατέχεται από μανία κυριαρχίας και άγχος αβεβαιότητας. Όλα αυτά επιβάλλουν νέο τρόπο αντίληψης της ζωής.

Οι εθιμικοί κανόνες, αν δεν εξαφανίστηκαν, μένουν στο περιθώριο σαν ευτελείς αξίες. Ο χρόνος μένει κάπως αδιάφορος στις αξίες του παρελθόντος εξαιτίας του ιστοπεδωτικού χαρακτήρα της σύγχρονης ζωής, αφού δεν τον επηρεάζουν πλέον.

Οι εθιμικοί κανόνες του παρελθόντος έχουν ήδη, μόνον ιστορική αξία, αν και μερικοί από αυτούς έχουν περάσει στο σύγχρονο βίο με τη σημασία που είχαν πριν από αιώνες, θα μπορούσαμε δε να πούμε ότι επηρεάζουν ακόμα και σήμερα ως κάποιο βαθμό.

Είναι ένα φαινόμενο που αξίζει να απασχολήσει την ανθρωπολογία ίσως και τις κοινωνιολογικές επιστήμες.

Βαγγέλης Π. Λιάπης
Απρίλιος 1998

Ελευσίνα και οι παραδόσεις

Η Ελευσίνα διατηρεί και εφαρμόζει μέχρι σήμερα κάποια από τα αρχαία της έθιμα, μερικά μάλιστα, ανάγονται στη μυθική εποχή. Δεν αντέχω στον πειρασμό να πω, ότι η Ελευσίνα είναι κάτι ανεξάντλητο, απέραντο. Όσο την μελετάς και λες πως πλησιάζεις κάπως στο τέλος, αυτή απομακρύνεται χαριτωμένα και σε προκαλεί να εξακολουθείς να την πλησιάζεις, χωρίς ευτυχώς, να καταφέρεις κάποτε να την αγκαλιάσεις και να την κατακτήσεις εξ' ολοκλήρου.

Η Ελευσίνα είναι η αθανασία των αιώνων και η πεισματάρια της ιστορίας. Μπόρεσε και διατηρεί αρκετά από τα λατρευτικά της στοιχεία, που δεν τα εμπόδισε ούτε ο Χριστιανισμός να χαθούν.

Η καταστροφική λαίλαπα της εγκληματικής βιομηχανίας που ενέσκυψε εδώ, δε στάθηκε ικανή να εξαφανίσει την αληθινή της όψη, ούτε να ανακόψει την πνευματική της πορεία όπως την έταξε η ιστορική της μοίρα. Έχουμε να κάνουμε με μια διαχρονική πορεία, που οι αρχές της ξεκινούν από τα βάθη του μυθικού κόσμου, διατρέχουν αμετάβλητες τους αιώνες και φθάνουν άφθαρτες μέχρι τις ημέρες μας με αξιώσεις συμμετοχής στο σύγχρονο βίο.

Εδώ στην Ελευσίνα, τα θεμέλια του σπιτιού μας, στηρίζονται απάνω σε ένα ένδοξο παρελθόν πολιτιστικής, πνευματικής και θρησκευτικής τελειότητας, που επιδρά μέσα μας σαν θεία χθόνια δύναμη. Είναι αδύνατο, σε όσους ζουν απάνω σε τούτο τον τόπο, τον γεμάτο ιστορία και ιεροσύνη, να μένουν ανεπηρέαστοι από τα οράματα του παρελθόντος. Ο δεσμός του Ελευσινιώτη με την Ελευσίνα είναι ακατάλυτα στέρεος και άσπαστος δια μέσου των αιώνων.

Θα προσπαθήσω να γνωρίσουμε μαζί μερικά σημεία, όπως τα βρήκαν εδώ οι παππούδες μας Έλληνες-Αρβανίτες (Κουντουριώτες). Τα θεώρησαν ιερά, τα ενστερνίστηκαν, τα έκαναν κανόνες της δικής τους ζωής, μπολιάστηκαν με άλλα λόγια από το προαιώνιο ελευσινιακό μεγαλείο, έγιναν σωστοί Ελευσινιώτες και κατάφεραν και μετέδωσαν το ίδιο μεγαλείο και σε εμάς τους σημερινούς.

Έθιμο γύρω από τη γέννηση

Η γέννηση αποτελεί ευχάριστο γεγονός που διατρέχει τους αιώνες. Η χαρά είναι μεγαλύτερη όταν γεννιέται αρσενικό. (Πάντοτε και παντού συμβαίνει το ίδιο).

Στην περιοχή μας παρουσιάστηκε εντονότερη η χαρά. Εάν αναζητήσει κανείς την αιτία, θα την βρει στη συνέχεια της ράτσας, στη διατήρηση του ονόματος, σε εμάς μάλιστα και στο ότι γεννήθηκε ακόμα ένας αρσενικός, που θα πάρει τα άρματα στο χέρι και θα σκοτώσει τον Τούρκο. Τα τραγούδια γύρω από τη γέννηση, που έχω την ευτυχία να τα έχω συγκεντρώσει και τα διατηρώ από την εξαφάνιση, έχουν σαν κύριο περιεχόμενο ένα μένος κατά των Τούρκων. Η γιαγιά μου με έπαιζε στα γόνατά της τραγουδώντας μου μεταξύ των άλλων και τούτο:

*Μαυροψύχης, παλικάρι
την Τουρκιά θα πάει να πάρει*

Ενδιαφέρει να γνωρίσουμε τι συνηθιζόταν στην περιοχή της Ελευσίνας μέχρι τα πρόσφατα χρόνια. Η αναφορά στις αντίστοιχες συνήθειες γύρω από τη γέννηση στα παλιά χρόνια παρουσιάζει μια ταύτιση σκοπών και μέσων. Αυτό μας λέει ότι το έθιμο γύρω από τη γέννηση διατηρείται στην περιοχή της Ελευσίνας αναλλοίωτο δια μέσου των αιώνων.

Θα δώσω το λόγο στον πατέρα μου Παναγιώτη Λιάπη (1878-1968): *“Όταν εγεννάτο το παιδίον, η χαρά επερίσσευεν εις την οικίαν. Αμα τω τοκετώ έπρεπεν να απαστράπτουν τα πάντα από καθαριότητα.*

Το βρέφος περιεφέρετο εντός της οικίας, πλησίον της εστίας, ίνα καταστεί αυτώ, οικείον το περιβάλλον.

Την πέμπτην ημέραν, ελάμβανεν χώραν το πρώτον λουτρόν του βρέφους, όπερ εγένετο εντός πηλίνης λεκάνης. Το έργον ανήκεν εις την μαίαν. Αμα τη τελέσει του λουτρού, έριπτον οι παρευρισκόμενοι κέρματα εις την λεκάνην, ευχόμενοι να γίνει πλούσιον το βρέφος και με πλουσίαν καρδίαν. Τα κέρματα απτετέλουν αμοιβήν της μαίας. Ενθυμούμαι την γιαγιάν μου, ήτις έριψεν εις την λεκάνην χρυσούν ναπολεόνιον ότε ελαβεν χώραν το πρώτον λουτρόν άρρενος εγγονού της και ετραγούδησεν ούτω:

*Με την τσέπη του γεμάτη
να το δω και παλικάρι
της Τουρκιάς να φάει το μάτι
και την Πόλη μας να πάρει*

Εάν το βρέφος ήτο άρρεν, ο πάππος αυτού, ή τις γέρων, ετοποθέτει κάτωθεν του προσκεφάλου του μαχαιριδιον, δια να γίνει σιδερένιος και ανδρείος, ότε δε θήλυ, ετοποθέτουν ποσότητα νήματος, ίνα η κορασίς γίνει καλή νοικοκυρά.

Ανεξαρτήτως φύλλου του βρέφους, συγγενείς και φίλοι, ετοποθέτουν πλησίον του ποσότητας βάμβακος, ευχόμενοι όπως λευκανθώσιν ως ο βάμβαξ αι τρίχαι της κεφαλής του.

Έξωθεν της οικίας, επί μιν άρρενος, εκρεμάτο κλάδος δάφνης, ίνα δοξασθή το παιδίον εις τους πολέμους εναντίον των Τούρκων, επί δε θήλεως, καλλιτεχνικόν φιόγκον εκ μαλλίνης κορδέλας χρώματος ελαφρώς κοκκίνου, ίνα η κόρη γίνει ροδόχρους και ωραία.

Οι παρευρισκόμενοι εκόμιζον δώρα αναλόγως του φύλλου του βρέφους και ηκολούθει συμπόσιον και διασκέδασις.

Και αυτά μιν συνέβαιναν πριν από λίγα χρόνια.

Ενδιαφέρει να δούμε τι γινόταν κατά την παλιά εποχή εξαιτίας του ίδιου γεγονότος:

Στο λεξικό που συνέταξε ο Ησύχιος (5ος αιώνας μ.Χ.), ένας Έλληνας γραμματικός από την Αλεξάνδρεια, θεωρείται δε το τελειότερο λεξικό της εποχής, περιέχεται και η λέξη: "αμφιδρομία". Στο λεξικό αυτό, και στα μεταγενέστερα, ο όρος αναφέρεται σε εορτή κατά τη γέννηση.

Προηγείται ο γενικός καθαρισμός του χώρου και των οικείων μετά τη γέννηση, η μητέρα περιφέρει το μωρό μέσα στο σπίτι και γύρω από την εστία (αμφιδρομία). Όταν γεννιόταν αρσενικό κρεμούσαν έξω από την πόρτα του σπιτιού ένα κλαδί ελιάς (το ίδιο θα κάναμε κι εμείς αν δεν υπήρχε η εχθρότητα κατά των Τούρκων) και όταν γεννιόταν κορίτσι, κρεμούσαν ένα φιόγκο από μάλλινη κορδέλα. Έρχονταν συγγενείς και φίλοι με δώρα και ακολουθούσε γλέντι.

Το έθιμο το γνώριζε και ο παππούς Αισχύλος από ό,τι αφήνει να φαίνεται στους πρώτους στίχους του έργου του "Ευμενίδες".

Δεν πιστεύω ότι έψαξαν οι Ελευσινιώτες τον Ησύχιο και ανακάλυψαν εκεί το αρχαίο έθιμο γύρω από τη γέννηση, ούτε ότι μας το περιέγραψε ο παππούς Αισχύλος και μας είπε να συνεχίσουμε να το τηρούμε.

Είναι περισσότερο από βέβαιο ότι πρόκειται για ένα έθιμο, που ξεκίνησε από την αρχαία εποχή, περπάτησε ζωντανό στους αιώνες, έφτασε μέχρι τότε που η Ελευσίς ονομαζόταν Λεψίνα, το σεβάστηκε, το τήρησε και το εφάρμοσε ο νέος πληθυσμός σαν παλιά ιερή παρακαταθήκη, άλλωστε πήγαινε πολύ ωραία στα μέτρα του.

Και έφτασε το έθιμο της γέννησης ίσαμε τα νεότερα χρόνια, γνήσιο και ανέπαφο, παρά το γεγονός ότι συνάντησε στο δρόμο του μυριάδες περιστατικά και καταστάσεις που θα μπορούσαν εύκολα να το εξαφανίσουν.

Η εθιμική δύναμη κάνει τους λαούς να στηρίζονται στα πόδια τους, να μη χάνουν την ταυτότητά τους να μην αλλοτριώνονται.

Αν έτσι έχει το πράγμα, τότε το έθιμο προστατεύει τον άνθρωπο να μη γίνεται ανώνυμος.

Ταυτίσεις γύρω από το θάνατο

Η πίστη ότι ο νεκρός ζει και πέρα από το θάνατο, κατέχει τους ανθρώπους εδώ και πολλές χιλιετίες. Ο Όμηρος μιλάει για έναν άλλο κόσμο με κινούμενες σκιές στη σιωπή και στο ημίφως. Οι κλασικοί χρόνοι μιλούν για ζωντανές άυλες υπάρξεις που ζουν αιωνίως, κάτι που παραδέχονται και άλλες θρησκείες όπως και ο Χριστιανισμός.

Η κλασική εποχή πίστευε στην τιμή των νεκρών, το ίδιο και εμείς σήμερα. Τότε μιλούσαν για χοές, για εναγίσματα, ευχές και χάριτες.

Σήμερα αυτά έγιναν: μνημόσυνα, κόλυβα, ευχές απάνω στο δυσκοπώτερο και λειτουργίες “υπερ αναπαύσεως”.

Ίσως η αντίληψη αυτή να έκανε ώστε να διατηρηθεί ίσαμε τις ημέρες μας ένα έθιμο γύρω από το θάνατο, όπως το περιγράφω αμέσως πιο κάτω, περιέχει δε εξολοκλήρου ελευσινιακή ουσία.

Οι μνημένοι στα Ελευσίνα Μυστήρια, μετά την κοινωνία των αχράντων μυστηρίων, αυτή την μυστηριακή ολονυχτία, που πραγματικά είχαν δει το Θεό με τα μάτια, έμεναν στο σπίτι τους ολόκληρη την επόμενη ημέρα. Ήταν επόμενο να είναι μια ημέρα περισυλλογής ύστερα από τον εξαγνισμό της ψυχής τους που τους έκανε ενάρετους.

Από το τελετουργικό των Ελευσίνιων Μυστηρίων μαθαίνουμε ότι η μεθεπόμενη ημέρα της μύησης ονομαζόταν: “πλημοχόαι”. Πλημοχόες ήσαν πήλινα στρογγυλά αγγεία. Από τη χρήση αυτών εκείνη την ημέρα, πήρε και η ημέρα το όνομα πλημοχόαι.

Η μεθεπόμενη λοιπόν το πρωί ήταν ημέρα τιμής των νεκρών. Οι μνημένοι, κρατώντας στα χέρια τους δύο πλημοχόες, πήγαιναν στο νεκροταφείο. Έστεκαν απάνω σε έναν τάφο στραμμένοι ανατολικά, μουρμούριζαν ευχές που δεν έγιναν ποτέ γνωστές, και έχυναν πάνω στον τάφο το υγρό περιεχόμενο της μιάς, που και αυτό έμεινε άγνωστο. Το ίδιο έκαναν και με τη δεύτερη πλημοχόη στραμμένοι δυτικά.

Οι πλημοχόες έφτασαν να ζουν στην Ελευσίνα μέχρι τα πρόσφατα χρόνια. Είναι ανατύρητο ότι πρόκειται για την ίδια τιμή στους νεκρούς με την αρχαία φιλοσοφική βάση.

Εδώ έχουμε ταυτότητα τύπου και ταυτότητα σκοπού, πλήρη ταύτιση δηλαδή.

Το κουντουριώτικο πανηγύρι, αποτελούσε το κορυφαίο εορταστικό γεγονός της χρονιάς και γινόταν κυρίως για τιμή προς το χωριό που ήταν η μεγάλη οικογένεια (ιερή αξία), διαρκούσε δε μια εβδομάδα και ακολουθούσε αυστηρό τελετουργικό.

Μετά την αποκορύφωση της χαράς, όπου είχαν πάρει μέρος όλες οι ηλικίες, η αμέσως επόμενη ημέρα ήταν ημέρα πλήρους αργίας και μέσα στο σπίτι. Αυτή την ημέρα το χωριό έμοιαζε έρημο (πλήρης αντιστοιχία με την παραμονή στο σπίτι των μνημένων). Η επόμενη ημέρα ήταν αφιερωμένη προς τιμή των νεκρών (ταύτιση σκοπού).

Γυναίκες, κρατώντας στο χέρι ένα πιατάκι κόλυβα, πήγαιναν στον νεκροταφιακό ναό και τα τοποθετούσαν στο δάπεδο δεξιά και αριστερά από την ωραία πύλη. Γινόταν το “διάβασμα” από τον παπά, και σκορπούσαν τα αγιασμένα κόλυβα στον τάφο του νεκρού των φροντίζοντας να σκορπίσουν και σε άλλους τάφους. Δεν έτρωγαν από αυτά τα κόλυβα, έσπαγαν μάλιστα και το πιάτο.

Η συνήθεια αυτή άλλαξε μορφή κατά τον μεσοπόλεμο επειδή έπαυσε να τηρείται το τελετουργικό του πανηγυριού. Έτσι, το στάρι που σκορπούσαν τότε, μεταφέρθηκε στο πρώτο τριήμερο μετά το θάνατο, ονομάστηκε δε “πικρό στάρι”.

Οι άνδρες πήγαιναν στον τάφο φίλου τους με ένα μπουκάλι κρασί και ποτήρια, ένα

παραπάνω από όσοι ήταν. Κάθονταν κατάχαμα απάνω στον τάφο με τα ποτήρια καταγής, έριχναν στα ποτήρια τους, και σε αυτό του πεθαμένου, τσουγκρίζαν, έπιναν το μισό και έχυναν το άλλο πάνω στο χώμα. Μιλούσαν για τον πεθαμένο τους και τον παρακαλούσαν να βρεί κάποιον τόπο και γι' αυτούς κάπου κοντά για να γειτονέψουν και να τα λένε. Έχυναν το ποτήρι του φίλου τους και είχαν κρατήσει κάποια ποσότητα κρασί ώστε να ραντίσουν παρακειμένους τάφους.

Και οι άντρες έσπαγαν το μπουκάλι και τα ποτήρια.

Από τις πλημοχές έχει μείνει σήμερα η συνήθεια των ανδρών φίλων του πεθαμένου, να μαζεύονται μετά την κηδεία, να πίνουν ένα ποτήρι κρασί με παρουσία και του ποτηριού του πεθαμένου. Επίσης διατηρείται μέχρι σήμερα η τιμή των νεκρών το ψυχασάββατο.

Γέρος φίλος μου, που πίστευε πολύ στις νεότερες πλημοχές και έβλεπε ότι δε θα του γινόταν αυτή η τιμή μετά το θάνατό του, με παρεκάλεσε να το κάνω εγώ. Και έγινε νεότερος πλημοχός, ίσως ο έσχατος, διατήρησα όμως το αρχαίο τυπικό, χύνοντας πάνω στον τάφο του, το μισό μπουκάλι, στραμμένος ανατολικά και το άλλο μισό στραμμένος δυτικά. Όσο για τις άγνωστες ευχές, του είπα ότι έκανα κατά την επιθυμία του και είμαι βέβαιος ότι με άκουσε και χάρηκε η ψυχή του.

Και στις δύο περιπτώσεις οι πλημοχές συμπίπτουν χρονικά: Ακολουθούν δηλαδή ύστερα από ένα ευχάριστο γεγονός (μύηση, εορτή). Και στις δύο περιπτώσεις γίνονται στο νεκροταφείο και έχουν για σκοπό την τιμή στους νεκρούς.

Οι ταυτίσεις μεταξύ πράξεων και σκοπών επιτρέπουν να πιστεύουμε ότι μεταξύ της αρχαίας εποχής και της σύγχρονης υπάρχει αρραγής συνέχεια.

Η σημασία των σπόρων του ροδιού

Όταν είδε η θεά Δήμητρα ότι ο Πλούτωνας, με συναίνεση του Δία, της είχε αρπάξει την κόρη, θέλησε να εκδικηθεί και δεν άφηνε τη γη να βλαστήσει. Κινδύνευε το ανθρωπινό γένος, και μπροστά στο μεγάλο κακό, έστειλε ο Δίας τον Ερμή να πάρει την κόρη και να την φέρει στη μητέρα της. Ο Όμηρος λέει ότι το πρώτο που ρώτησε η μάνα την κόρη ήταν μήπως της έδωσε ο άρπαγας και έφαγε σπόρους ροδιού. Και απελπίστηκε η μάνα όταν της είπε η κόρη ότι ο Πλούτωνας την τάισε σπόρους ροδιού. Γιατί έτσι λησμονάει η ψυχή τον απάνω κόσμο.

Αυτό περπάτησε στους αιώνες και έφτασε ίσαμε τις ημέρες μας.

Ακούγαμε τους γέρους που μιλούσαν για το πώς πηγαίνουν οι ψυχές στον άλλο κόσμο.

“Είναι μια μαύρη βάρκα μέσα σε ένα μαύρο ποτάμι. Μαζεύονται οι ψυχές από τη μια μεριά και τις περνάει στην άλλη ο βαρκάρης αφού πληρώσει τη δεκάρα. Από εκεί και πέρα περπατάς μέσα σε ένα δάσος από ροδιές με ωραία κατακόκκινα ρόδια. Η κυρά του δάσους σου δίνει ένα και το τρως ώσπου να φτάσεις στην πόρτα του κάτω κόσμου. Και από εκεί και πέρα ξεχνάς για πάντα τον απάνω κόσμο”.

Η ιδιότητα των σπόρων του ροδιού διατηρείται ίσαμε σήμερα. Ίσως είναι αυτή που θα διατηρηθεί περισσότερο.

Δεν παραλείπουμε να βάζουμε σπόρους ροδιού στα κόλυβα. Και σήμερα πιστεύουμε ότι η ιδιότητά τους είναι να ξεχνάνε οι πεθαμένοι τη ζωή που έζησαν και να μη στενοχωρούνται, στην περιοχή μας μάλιστα, μέχρι πριν από λίγα χρόνια, τους σπόρους ροδιού στα κόλυβα τους ονόμαζαν: σπόρους λησμονιάς.

Το έθιμο της γλάστρας

Το χωριό ήταν η στέγη που ανέπτυξε και προστάτευε την οικογένεια. Παλιότερα έλεγαν: *“Έχεις σπίτι στο χωριό σου; Μένεις εκεί; Ε, τότε είσαι άνθρωπος”*. Η δύναμη του τόπου ήταν ακατάβλητη. Το χωριό, ακόμα και στον μεσοπόλεμο, ήταν ολοζώντανο. Η προσφορά προς το χωριό ήταν καθήκον και υποχρέωση των δυναμένων.

Το τοπικό πανηγύρι αποτελούσε το κορυφαίο εορταστικό γεγονός της χρονιάς. Εκτός από το θρησκευτικό μέρος, ακολουθούσε ένα τελετουργικό που διαρκούσε μια βδομάδα με αυστηρά τηρούμενο πρόγραμμα. Όλες οι εορταστικές εκδηλώσεις του επταήμερου σκόπευαν στο να τιμηθεί το χωριό και να χαρούν οι χωριανοί.

Το εορταστικό πρόγραμμα θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε *“μεγάλη εορτή του χωριού”*. Η περιγραφή των εορταστικών εκδηλώσεων, που όλες ήσαν σοφά τοποθετημένες και είχαν σαν κοινό στόχο την προστασία του τόπου και την σύσφιξη των σχέσεων των συχωριανών, απαιτεί μεγάλο χώρο. Από το τελετουργικό αυτό ξεχωρίζω ένα κομμάτι που αναφέρεται στην εορτή της γλάστρας:

Κατά το στάδιο της προετοιμασίας γινόταν γενικός καθαρισμός στα σπίτια.

Στους νέους έπεφτε το καθήκον να καθαρίσουν το χωριό από άκρη σε άκρη. Χωρίζονταν σε ομάδες, έπαιρνε η καθεμιά από ένα τμήμα, όλες δε κατευθύνονταν προς το κέντρο. Η συμμετοχή ήταν γενική γιατί ήταν κάτι που θα έκανε το χωριό να χαίρεται καθώς ήταν καθαρό και νοικοκυρεμένο περιμένοντας τη γιορτή του.

Καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας τραγουδούσαν οι νέοι την ομορφιά του χωριού (υπάρχει πλήρης συγκέντρωση αυτών των τραγουδιών).

“Καθαρίζω το χωριό μου σαν το σπίτι το δικό μου”.

Έφταναν οι ομάδες των καθαριστών στην κεντρική πλατεία. Το χωριό ήταν πεντακάθαρο. Τους υποδέχονταν με πίπιζα και ταούλια. Πρέπει να σημειώσω ότι έβαζαν τους μικρούς να προπορεύονται, για να μεταβιβαστεί και σε αυτούς η συνήθεια, ο δεσμός δηλαδή με το χωριό η αγάπη και το ενδιαφέρον γι' αυτό.

Ακολουθούσε χορός. Από τα σοκάκια πρόβαλαν μαγαζάτορες με ζεστές σούβλες κοκορέτσι και από έναν κουβά κρασί και τραγουδούσαν.

*“Το χωριό με τα καλά του, να κερνάει τα παιδιά του
Τούτα δω τα παλικάρια τα χεί το χωριό καμάρια”*

Ο χορός των νέων κρατούσε ως το σουρούπωμα. Το χωριό είχε φορέσει τα καθαρά του.

Ακολουθούσε ο στολισμός των καθαρών δρόμων. Τώρα, τη σκυτάλη την έπαιρναν οι

κοπέλες του χωριού.

Τοποθετούσαν τις γλάστρες της αυλής τους έξω στο δρόμο σε παράταξη, προσπαθώντας να φτιάξουν ανθισμένα σύνολα. Περπατούσες στα σοκάκια, όπου σε χαιρετούσε μια αρωματισμένη παρουσία, ντυμένη στα υπέροχα φυσικά της χρώματα. Οι λουλουδιασμένοι χωματόδρομοι περίμεναν την ημέρα της γιορτής.

Ήσαν και πρακτικοί οι παππούδες μας. Έπρεπε να επαινέθούν οι κοπέλες.

Και ακολουθούσε ο διαγωνισμός της γλάστρας.

Οι γριές του χωριού, με προπομπό την πρωτόγρια (την πιό ηλικιωμένη) αποτελούσαν την επιτροπή κρίσης. Περιφέρονταν σε όλο το χωριό τραγουδώντας και παρατηρούσαν όλες τις γλάστρες. Πορευόμενες, ο κόσμος τις έβρισκε με λουλούδια.

*“περπατώ μεσ’ τα λουλούδια
που τα φιάχνουν αγγελούδια”*

Συγκεντρώνονταν κάπου και αποφάσιζαν ποιά ήταν η ωραιότερη γλάστρα. Η απόφαση ήταν πάντα ομόφωνη.

Έρχονταν και στέκονταν μπροστά στην βραβευμένη γλάστρα και τραγουδούσαν:

*“Να μια γλάστρα στολισμένη
από κόρη προκομένη”*

Έβγαινε η κοπέλα και τοποθετούσε τη γλάστρα στη μέση του δρόμου. Οι γριές χόρευαν γύρω. Ο ουρανός έβρεχε ανθοπέταλα. Οι του σπιτιού κερνούσαν τις γριές ποτό μαστίχα.

Ακολουθούσε ένα μεγαλειώδες θέαμα. Η κοπέλα τοποθετούσε τη γλάστρα στο κεφάλι της πρωτόγριας. Ξεκινούσε μια θριαμβική πομπή. Η πρωτόγρια ήταν μια ζωντανή καρυάτιδα. Προπορευόταν, και πίσω της ακολουθούσε η συνοδεία της τραγουδώντας. Κάθε τόσο άλλαζε κεφάλι η γλάστρα, έτσι ώστε όλες να έχουν μεταφέρει το πολύτιμο αντικείμενο, ενώ τα ανθοπέταλα έπεφταν βροχή.

Η μεταφορά αυτή μας θυμίζει μια άλλη μεταφορά πολύτιμου αντικειμένου εδώ στην Ελευσίνα κατά την αρχαία εποχή. Κατά το τυπικό των Ελευσινίων Μυστηρίων Ελευσινιώτισσες κοπέλες, μετέφεραν τα ιερά της Ελευσίνας στην Αθήνα για να αγιαστεί το Άστυ. Τα τοποθετούσαν στο κεφάλι και εναλλάσσονταν μεταξύ τους. Στο δρόμο έψελναν ύμνους προς τη θεά Δήμητρα ενώ ο κόσμος τις έβρισκε με άνθη.

Η μεταφορά της γλάστρας αποτελεί συνέχεια της μεταφοράς των ιερών της Ελευσίνας και αυτό φαίνεται από την παντελή ομοιότητα κινήσεων, πράξεων και σκοπών. Αυτό μας επιτρέπει να πιστεύουμε στη συνέχεια ορισμένων αξιών, κάτι που σημαίνει ότι οι νεότεροι τούτου του τόπου διατηρούν στοιχεία από το παρελθόν του, που εξακολουθούν να τους επηρεάζουν.

Με αυτό τον τρόπο και υπό βροχή λουλουδιών, έφτανε στην πλατεία το τρόπαιο

της ομορφιάς. Τώρα, μια λαμπροφορεμένη καρυάτιδα μεταφέρει τον λουλουδένιο θησαυρό και φτάνει στο μέσο της πλατείας. Η πρωτόγρια παίρνει τη γλάστρα από το κεφάλι της κοπέλας και την τοποθετεί απάνω σε ένα υψηλό βάζο. Ο κόσμος φωνάζει: “να μας ζήσουν οι γριές” και σαν αντήχηση φωνάζουν όλες οι γριές μαζί: “να μας ζήσει το χωριό”.

Η στιγμή είναι ιερή. Επικρατεί απόλυτη σιγή. Η πρωτόγρια βγάζει από τον κόρφο της ένα χρυσό φλορί περασμένο σε ασπρογάλαζη κορδέλα, το φιλάει, δίνει και το φιλάει και η κοπέλα και το κρεμάει στη βραβευμένη γλάστρα.

Η λουλουδένια βροχή γνωρίζει τώρα το ευγενές μεγαλείο της.

Οι γριές πιάνονται για χορό. Η πρωτόγρια βάζει πρώτη την κοπέλα. Η ίδια πάει τελευταία (σπάνια περίπτωση εξαιρετικής τιμής).

Η νικήτρια τραγουδάει μόνη και επαναλαμβάνουν όλες οι άλλες.

Έχει από πριν φιάξει τα στιχάκια της. Ο κόσμος περιμένει να την ακούσει. Ένα μικρό δείγμα:

*Ο Θεός μου, το χωριό μου
τα παιδιά, το σπιτικό μου
Χρόνια ήθελα να ζούσα
το χωριό να υπερετούσα.*

Εδώ τελείωνε η πρώτη φάση.

Τη νύχτα οι νέοι του χωριού, αν χόρευαν πρώτοι γύρω από τη γλάστρα και άφηναν κάποιο χαρτονόμισμα (σημάδι), αυτό σήμαινε επίσημη πρόταση γάμου με συγκατάθεση του πατέρα τους. Το σπίτι της κοπέλας είχε βάλει δικούς του να δουν ποίοι νέοι το είχαν κάνει αυτό, έκαναν την επιλογή τους και έσπευδαν αυτοί να κάνουν την πρότασή τους πριν προλάβουν άλλοι που δεν ήσαν της προτίμησής τους.

Η κοπέλα φορούσε εφ' όρου ζωής το χρυσό φλορί στο λαιμό της, που σήμαινε νοικοκυροσύνη και καλαισθησία.

Πίστευαν ότι επρόκειτο περί βραβείου που έδινε το χωριό για να τιμηθεί η νοικοκυροσύνη. Το βραβείο ανέβαζε την κοπέλα στα μάτια του χωριού. Ήταν μια ευγενής εκδήλωση με ηθικοκοινωνικές προεκτάσεις και πλούσια συγκινησιακή παρουσία.

Η ένταξη του εθίμου μέσα στο τελετουργικό του μεγαλύτερου εορταστικού γεγονότος της χρονιάς, πλούτιζε την εορτή, τόνιζε τον επώνυμο χαρακτήρα της ζωής και προέτρεπε στο δέσιμο της αγάπης μεταξύ των συνχωριανών.

Ο μαγικός κόσμος στο γάμο

Ο γάμος θεωρήθηκε σαν ο σπουδαίος σταθμός της ζωής, σαν να ήταν χωρισμένη στα δύο η ζωή. Το δεύτερο τμήμα, ο έγγαμος βίος, που ήταν το πιό σοβαρό, έπρεπε να βαδίζει με ασφαλή βήματα, προπαντός απαλλαγμένο από το κακό. Η έννοια του κακού ήταν ευρύτατη. Το ενδιαφέρον συνίστατο στο να εξουδετερωθεί ο σατανάς και ο κακός άνθρωπος ο οποίος, με ενέργειές του, οδηγούσε το σατανά στο έργο του.

Το κακό μπορούσε να μπει από πολλά σημεία, έπρεπε λοιπόν να του κλείσουν τις εισόδους. Έτσι, επινοήθηκαν τρόποι και μέτρα που έτειναν προς αυτό το σκοπό.

Όλη η διαδικασία του γάμου είναι γεμάτη καθαρμούς. Πιστεύω ότι τους έχω συγκεντρώσει και έχω προσπαθήσει να εξηγήσω τις αιτίες που τους προκάλεσαν.

Ο αγώνας κατά του κακού άρχιζε τη στιγμή ακριβώς που οι γονείς έδιναν τα χέρια. Εκεί τελείωνε ένα προξενικό ύστερα από σκληρές διαπραγματεύσεις. Αυτή τη στιγμή μπορούσε να μπει το κακό. Για να αποτραπεί αυτό, ταυτόχρονα με τη χειραψία, ακούγονταν τρεις πυροβολισμοί. Το κακό αποστρέφεται τον πυροβολισμό. Ενεργεί στο σκοτάδι και κρυφά. Αποστρέφεται τη μυρωδιά του μπαρουτιού (γνωστά τα φυλαχτά με μπαρούτι) καθώς και τον αριθμό τρία, γιατί θυμίζει την αγία Τριάδα. Αυτός που πυροβόλούσε έπρεπε να φωνάξει θυμωμένα: *“Στο παλάτι του βασιλιά θα βροντήξει το ντουφέκι”*.

Η πρώτη είσοδος του γαμπρού στο σπίτι της νύφης συνοδευόταν με καθαρτικές πράξεις. Έπρεπε να είναι πεντακάθαρος. Να έχει φιλήσει το χέρι των γονιών του (άφεση αμαρτιών). Ο καθαρμός αφορούσε και την ψυχή.

Η πόρτα που θα πρωτομπει ο γαμπρός έχει θυμιατιστεί από πριν. (Κάθε βήμα και καθαρμός).

Προσέχει να μπει με το δεξί πόδι και να πατήσει κάτι σιδερένιο, που έχουν τοποθετήσει εκεί. Το σίδερο, η σιγουριά, δεν αρέσουν στο κακό. Οι χαρές και τα τραγούδια κάνουν το κακό να απομακρύνεται, γιατί αυτό θρέφεται μόνο με λύπη και στενοχώρια.

Σε όλη τη διάρκεια του αρραβώνα η κοπέλα έμενε αφίλητη από τον αρραβωνιαστικό της. Το φιλί προχωρεί και στο κακό. Μόνο μετά το γάμο, επιτρέπεται το φιλί, όταν θα το έχει ευλογήσει ο Θεός (αυξάνεσθε και πληθύνεσθε). Οι του σπιτιού της νύφης παραφύλαγαν μη φανεί πουθενά ο γαμπρός. Φίλοι μου γέροντες αξίωναν να με κάνουν να πιστέψω ότι έφτασαν παρθένοι στο γάμο. Η παρθενιά βέβαια της κοπέλας ήταν δεδομένη.

Ο πουριτανισμός στην περιοχή μας, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, ξεπερνούσε το θρησκευτικό φανατισμό. Αρκεί να σημειώσω ότι απαγορευόταν να πιαστούν χέρι χέρι οι αρραβωνιασμένοι, αφού και από εκεί μπορούσε να μπει το κακό.

Ο ρουχισμός της νύφης, ως ήταν αφόρετος, έπρεπε να περάσει από μπουγάδα. Κατά το στέγνωμα δεν έπρεπε να τον δουν ξένα μάτια, γιατί το κακό μεταφέρεται και με τα μάτια. Η τακτοποίηση του προικίου γινόταν σε κλειστούς χώρους όπου έριχναν κομμάτια κίτρινης μάλλινης κλωστής (θα το συναντήσουμε πιά κάτω) και σταυρουδάκια από καλάμι (... και κάλαμον επί την δεξιάν αυτού. (Ματθ. κζ27.29).

Το βράδυ της Πέμπτης πριν από το γάμο έπιαναν προζύμι για να φτιάξουν μια πίτα. Αυτό γινόταν στο σπίτι των μελλονύμφων, προοριζόταν δε να διανεμηθεί στους συχωριανούς σε κομμάτια, όπως οι πέντε άρτοι στις αρτοκλασίες.

Προηγούνται τρεις πυροβολισμοί από το σπίτι του γαμπρού και τρεις από το σπίτι της νύφης για να τρομάξει το κακό και να φύγει όταν έπιαναν το προζύμι. Το αν μπήκε το κακό ή όχι στο προζύμι θα φαινόταν την άλλη μέρα το πρωί. Αν δεν είχε ανέβει το

προζύμι, εκτός του ότι δεν έφτιαχναν πίτα, ήταν κακό σημάδι για το νέο ζευγάρι.

Η πίτα στολιζόταν με προζυμμένα στολίσματα που έδειχναν φύλλα κλιματαριάς και σταφύλια, κυριαρχούσε δε ένας προζυμένιος σταυρός. Κατά την κατασκευή έπρεπε να επικρατεί χαρά στο σπίτι και να τραγουδούν όλοι, για να φεύγει το κακό.

Τα κλιματόφυλλα με τα σταφύλια είναι η “άμπελος αληθινή”. Το αμπέλι είναι ευλογημένο από το Θεό, αφού το κρασί συμβολίζει το “αίμα Κυρίου”. Αυτά λοιπόν τα ιερά πράγματα προστάτευαν την πίτα.

Μήπως ο Πέλανος, το μεγάλο ψωμί, που σαν αντίδωρο έπαιρναν ο μύστες την ώρα που έμπαιναν στο Τελεστήριο, σχετίζεται με το αντίδωρο της Θείας Ευχαριστείας και τις πίτες πριν από το γάμο;

Χιλιάδες χρόνια το στάρι θεωρείται ιερός καρπός “Σώμα Κυρίου”. Γιατί να λείψει από το γάμο; Ίσως οι πίτες να συμβολίζουν την επιθυμία για την επάρκεια αγαθών στο νέο ζευγάρι.

Τα μέτρα εντείνονται όσο πλησιάζει η μεγάλη ώρα.

Σχετικά με τη νύφη δίδεται μεγάλη προσοχή. Όταν ήταν να ντύσουν τη νύφη: Πριν από οτιδήποτε, έμπαινε σε ένα άδειο δωμάτιο όπου άναβε ένα λιβανιστήρι. Ήταν εντελώς γυμνή. Έπρεπε να της δέσουν κατάσαρκα στη μέση μια παλιά ζώνη του παπά. Υπήρχαν ειδικές γριές γι’ αυτό. Η γριά οδηγούσε την νύφη στη μέση του δωματίου στραμμένη ανατολικά, έκανε το σταυρό της και έλεγε: “Ο Χριστός και η Παναγία βάλτε το χέρι σας”. Η γριά, έδινε στη νύφη την ιερή ζώνη να τη φιλήσει. Με αργές κινήσεις η γριά έδενε τη ζωνή πίσω στη μέση ενώ έλεγε:

“Βάλε Θεέ το χέρι σου να δει παραγωγικό σπέρμα τούτη η κοιλιά. Η γη, η βροχή, το στάρι, η κοιλιά, το σπέρμα. Ο Θεός, ο υιός, το πουλί (αγία Τριάδα)”.

Έκανε πάλι το σταυρό της η γριά, φιλούσε τη γυμνή κοιλιά και έφευγε (από τη μητέρα της γιαγιάς μου που έδενε ζώνες). Πιστεύω ότι η σύζευξη γης και βροχής, η γυναικεία κοιλιά και το ανδρικό σπέρμα μας μεταφέρουν στη μυστική τελετή της “Εποπτείας” στον δεύτερο βαθμό μύησης των Ελευσινίων Μυστηρίων, όπου παρουσιάζεται ο μέγας αρχιερέας και δείχνει θριαμβικά: *“το μέγα θαυμαστόν και τελειότατον μυστήριο, τον εν σιωπή τεθερισμένον στάχυν”* Ο Δίας σαν βροχή (σπέρμα) πέφτει στη γη και αυτή κυοφορούσα, βλασταίνει τον καρπό της ζωής.

Σχετικά με τη θωράκιση του ανδρός, το πράγμα είναι απλούστερο, γιατί δε μετέχει ο ίδιος στην καθαρτική διαδικασία.

Όλοι οι γαμπροί, εν γνώσει ή εν αγνοία, είχαν στις τσέπες τους το ειδικό φυλαχτό του γάμου.

Υπήρχαν γυναίκες που ήξεραν να φτιάχνουν τέτοια φυλακτά, γιατί και ο γαμπρός κινδύνευε όπως η νύφη.

Ύστερα από περιπέτεια, που δεν είναι του παρόντος, έγινα αυτόπτης και αυτήκοος κατασκευής του φυλακτού αυτού του είδους:

Σε κλειστό δωμάτιο σκοτεινό, που φωτίζεται μόνον από ένα κερί, στέκει στη μέση μια γριά. Οι καπνοί του θυμιατού δημιουργούν ένα απόκοσμο πρόσωπο. Κρατάει στα χέρια της δύο κομματάκια καλάμι μήκους έξι-επτά εκατοστών, σχηματίζει σταυρό, τον φιλάει και λέει: “Ελάτε Χριστέ και Παναγία, έξω ο σατανάς”. Έχει ένα κομμάτι κίτρινη κλωστή και δένει σταυρωτά τα καλάμια λέγοντας ένα κάπως μακρύ ξόρκι, που επικαλείται τη βοήθεια της Παναγίας και των αγίων Αποστόλων, που εξορκίζει τους Εβραίους που πότισαν ξύδι το Χριστό και τονίζει την προστατευτική δύναμη του σταυρού. (υπάρχει το πλήρες ξόρκι). Κάθε τόσο, δένοντας, επανελαμβάνει: *“Δεμένο το κακό”*. Το σταυρουδάκι το τύλιγε με ένα κομμάτι παλιό δίχτυ λέγοντας: *“τούτοι οι χιλιάδες σταυροί να βουλιάξουν το κακό να πνιγεί. Τούτοι οι κόμποι οι δεμένοι μη βρεθούν ποτέ λυμένοι”*.

Σχετικά με την κίτρινη κλωστή υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ του τελετουργικού των Ελευσινίων Μυστηρίων μέχρι τις ημέρες μας.

Πορευόμενοι από την Αθήνα οι μύστες έφταναν στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα η λίμνη Κουμουندούρου. Πάνω στο βορινό λόφο, βρισκόταν το χωριό των Κροκονιδών από το όνομα του βασιλιά Κρόκονου που ήταν γαμπρός του Κελεού. Εκεί γινόταν σταθμός για να δεθεί μια κίτρινη μάλλινη κλωστή, με τη μια άκρη στο βραχίονα του ενός χεριού και την άλλη στο απέναντι πόδι πάνω από τον αστράγαλο του κάθε μύστη. Αυτό αποτελούσε το τελευταίο προστατευτικό μέσον πλησιάζοντας στο ιερό της Ελευσίνας. Έφταναν λοιπόν ως το τέρμα της διαδρομής προστατευμένοι από την είσοδο του κακού.

Την κίτρινη κλωστή, τη συναντήσαμε να προστατεύει τα προικιά από το κακό, την συναντούμε στο φυλαχτό του γαμπρού, την συναντούμε επίσης στα εσώρουχα όπου κεντούσαν ένα σταυρουδάκι. Δεν υπήρχε εσώρουχο που να μην είχε αυτό το προστατευτικό κατά του κακού με την κίτρινη κλωστή, πιστεύω δε ότι τηρείται μέχρι σήμερα.

Ο παραδοσιακός βίος εκινείτο εξολοκλήρου, οδηγούμενος από έθιμα και δοξασίες που κάλυπταν όλο τον ανθρώπινο βίο. Το όργωμα του χωραφιού, η σπορά, το θέρος, το λιομάζεμα, ο τρύγος, το αλώνισμα, η μεταθανάτια συμπεριφορά (παρηγοριά) η προσθήκη μιας νέας οικογένειας στο χωριό, η πρώτη του Μάρτη, το ουρλιαχτό του σκύλου, το νέο Φεγγάρι και μια μακρά σειρά σχετικών εθίμων, δεν άφηναν τίποτα που να μη το ρυθμίζουν.

Η υπακοή τους εθιμικούς κανόνες και η τήρηση του τελετουργικού του καθενός αποτελούσαν δείγματα ενάρτετου βίου.

Η περιγραφή όλου αυτού του εθιμικού κόσμου με τον οποίο ασχολούμαι επί πολλές δεκαετίες, μπορεί να μας δώσει την εικόνα της εποχής με τις ηθικές και κοινωνικές της αξίες, είναι δυνατό όμως και να χρησιμοποιηθεί σαν υλικό έρευνας από τους ειδικούς επιστήμονες της κοινωνικής ανθρωπολογίας, τα συμπεράσματα των οποίων θα αποτρέπουν από αυθαίρετες κρίσεις και ηθελημένα ή αθέλητα ιστορικά λάθη.

